

Тетяна Кароєва

Читацькі можливості студентів Подільської православної духовної семінарії (1797–1920 рр.)

Tetiana Karoyeva

Reading opportunities available for students of Podillia Orthodox Theological Seminary (1797–1920)

Reading regulation applied to students of Podillia Orthodox Theological Seminary has been elucidated in the article along with the opportunities that were available for seminarians who sought access to publications desired by them via the library of the educational institution or through out-of-library channels.

Keywords: reading, students, regulation, Podillia Orthodox Theological Seminary, library

Висвітлено регламентацію читання студентів Подільської православної духовної семінарії, розглянуто можливості їхнього доступу до бажаної літератури через навчальну бібліотеку та позабібліотечні шляхи.

Ключові слова: читання, студенти, регламентація, Подільська православна духовна семінарія, бібліотека

Після приєднання Поділля до Російської імперії з метою протистояння католицькому впливу та підготовки кадрів для православної церкви, було ініційовано розбудову мережі спеціальних освітніх закладів. Православну духовну семінарію засновано у 1797 р. в Шаргороді. 1806 р. її переведено до Кам'янця-Подільського. Це був перший профільний навчальний заклад у краї. Він проіснував до 1920 р., коли із встановленням радянської влади у регіоні усі релігійні навчальні заклади закрили. Традиційно для забезпечення читання учнів у структурі закладу створювалася бібліотека. Бібліотека Подільської семінарії була об'єктом вивчення дослідників. О. Б. Айвазян¹ подав загальний нарис з історії її функціонування, а І. О. Старенький² зосередився на її ролі у збереженні пам'яток друку і письма. Однак автори не аналізували питання задоволення бібліотекою читацьких вимог студентів.

Основою фонду семінарської бібліотеки стала книгозбірня Шаргородської василіанської школи, на базі якої й було утворено семінарію. Тривалий час через відсутність у краї стаціонарної книжкової торгівлі бібліотеку формували з підручного матеріалу – книгозбірень католицьких монастирів, що закривалися російською владою, конфіскованих маєтків польської шляхти, подарованих видань тощо. Закономірно, що до кінця 1830-х рр. у фонді переважали книги латинського шрифту. Вони знайомили з католицькою літературою, найкращими авторами світської зарубіжної літератури, навчальною літературою з арифметики, граматики, медицини, сільського господарства тощо. Кириличний фонд обмежувався лише найнеобхіднішою богослужбовою та богословською літературою. Книжкове зібрання не могло повноцінно задовольнити навчальний процес підготовки православного священника. Зі спогадів тодішніх студентів дізнаємося: «Книг не читали, та їх й узяти було невідомо де. Семінарська бібліотека майже виключно складалася тоді з латино-польських підручників, творів святих отців і старих збірників проповідей»³.

Наприкінці 1830-х рр. з укріпленням позицій православної церкви змінилася система комплектування семінарських бібліотек Правобережної України. Спеціальна література надходила переважно відомчими шляхами. Через відсутність публічних бібліотек у регіоні, семінарська книгозбірня ставала оплотом й світської російськомовної книги. Дирекція семінарії виділяла кошти для придбання доступної літератури, зокрема й періодичних видань. Із зростанням фонду постало питання про його впорядкування та відповідність віковим інтересам учнів. У 1846 р. бібліотека була поділена на фундаментальну та учнівську.

Фундаментальною бібліотекою (далі – ФБ) мали право користуватися викладачі, а також студенти за записками-рекомендаціями наставників. У цій частині книгозбірні зберігалася наукова та художня література широкого змісту. ФБ існувала за рахунок державних коштів. Щороку семінарія виділяла гроші для придбання літератури, розмір яких систематично зростав. Якщо за 1867/68 навчальний рік було витрачено 224 руб. 27 коп., за 1868/69 – 156 руб. 39 коп.⁴, то у 1896 р. для потреб було витрачено 322 руб. 10 коп.⁵. На початку ХХ ст. ФБ щороку отримувала 120 руб. як структурний підрозділ семінарії і 180 руб. за ухвалою з'їзду подільського духовенства⁶.

Важливим джерелом комплектування ФБ були пожертви книгами або грошима. Кожний архієпископ Подільської православної єпархії вважав за потрібне поповнювати семінарську бібліотеку. Наприклад, у 1867 р. архієпископ Леонтій подарував 30 назв книг і брошур, а також періодичні видання, всього 96 томів⁷, у 1868 р. – 16 назв книг і брошур, 17 назв періодичних видань (близько 200 томів)⁸ здебільшого духовного змісту. Завдяки йому у ФБ потрапляли не тільки релігійні видання та періодика, а й світські видання «Архив Юго-Западной России», «Сказания о населенных местностях Киевской губернии», «Отчет Императорской публичной библиотеки», часописи «Вестник Европы», «Вестник Западной России», «Русский архив», «Русский вестник», «Отечественные записки»⁹. Його наступник архієпископ Феогност найчастіше жертвував грошима, наприклад, у 1877 р. – 53 руб.¹⁰.

Внески робили викладачі та випускники семінарії, сторонні особи. Серед інших дарувальників 1868/69 навчального року були архієпископ Анатолій, архімандрит Іаннуарій, ректор Мінської семінарії, кам'янецький римо-католицький декан, каноник М. Демкович, подільський священник с. Будне Д. Подгурський, колишні випускники та студенти семінарії, редакції різних єпархіальних відомостей, Московська синодальна друкарня. Вони подарували 94 назви видань (196 томів), серед них найбільший обсяг складала 116 томів періодики – 21 назва, зокрема тільки «Журнал Министерства народного просвещения» за 1860–1865 рр.¹¹. Д. Подгурський подарував семінарії 51 том російською, німецькою, французькою, польською, грецькою мовами та латиною¹².

Учнівська бібліотека (далі – УБ) у 1862 р. була поділена на три частини відповідно до відділень: нижнього, середнього та вищого. У 1867 р. запровадили «Правила для учнівської бібліотеки». Згідно з ними вона мала існувати на добровільні внески студентів та пожертви сторонніх осіб, зацікавлених в освіті юнацтва. Книги були власністю семінарії. Ті, хто не зробив пожертв, не мали права користуватися книгами. Виключенням були «казеннокошті» семінаристи. Кожне відділення бібліотеки містило книги відповідно до програми навчання даного відділення, обслуговувало відповідно його студентів. Книги видавалися двічі на тиждень (четвер та субота) бібліотекарем або його помічниками, але під особистим наглядом бібліотекаря. Для викладачів і, за окремою вимогою, студентів бібліотека відкривалася в будь-який інший час. Читач

мав право взяти від 1 до 3 книг залежно від їхнього обсягу терміном до 7 днів. Нові книги можливо було взяти лише за умови повернення попередньо взятих. Це положення не поширювалося на підручники¹³.

У 1867 р. розпочалася реорганізація вищого, або богословського відділення УБ. Був складений новий каталог, який містив майже 450 назв. Нова система добровільних пожертв зумовила значне зростання коштів, витрачених на книгозбірню: від 2-3 руб. у попередні роки до 168 руб. 58 коп. у 1867/68 навчальному році¹⁴, 170 руб. 90 коп. – у 1868/69 р.¹⁵. Ці кошти витрачалися на передплату часописів та придбання видань, переважно богословського, історичного та педагогічного спрямування. Якщо історична література також мала релігійне спрямування, то педагогічна виключно світський, причому купувалися новинки П. Д. Юркевича «Курс общей педагогики» (1869 р.), Ф. Дітгеса «Очерк практической педагогики» (1869 р.), А. Комба «Уход за детьми физиологический и нравственный» (1868 р.)¹⁶. Поступово пожертви від студентів скорочувалися. Якщо ще за перше півріччя 1869/70 навчального року зібрали 25 руб. 46 коп.¹⁷, то за 1874 р. – 7 руб. 62 коп., 1876 р. – 9 руб. 55 коп.¹⁸, відповідно можливості для планомірного комплектування зменшувалися.

Каталог цього відділення містив такі розділи: 1. Святе Письмо (14 назв); 2. Твори святих отців та вчителів церковних (84); 3. Богослов'я (86); 4. Церковна історія (148); 5. Церковна археологія та літургіка (18); 6. Практичний poradник для пастирів (9); 7. Гомілетика та проповідники (102); 8. Педагогіка і дидактика (26); 9. Твори світського характеру (37); 10. Суміш (допоміжні книги для вивчення богословських, церковно-історичних та інших наук) (36); 11. Періодичні видання світського змісту (108). Бібліотека обслуговувала старші богословські класи, відповідно найбільшим був спеціальний фонд. Привертає увагу обсяг світської літератури – 25,6%, чверть фонду, однак за томами цей показник мав бути ще більшим, адже за кожною позицією назви періодичного видання приховувалось кілька його окремих випусків¹⁹. Фонд складався здебільшого з російськомовних видань, хоч були книги й польською, німецькою, французькою, грецькою та латиною, здебільшого надруковані у Російській імперії. Іншомовні друки, як правило, походили з бібліотек дарувальників. З цього ж джерела надходили видання попередніх століть²⁰.

У дні видачі літератури послугами бібліотеки користувалися 30–50 осіб. Доволі високою була обертаність фонду. Працюючи двічі на

тиждень, тобто впродовж року приблизно 80 днів, бібліотека задовольнила 2 253 вимоги, у середньому майже 30 книг кожного разу, а кожна книга фонду понад двічі була прочитаною. Найбільшою популярністю читачів користувалися періодичні видання духовного змісту, що охоплювали майже половину всіх вимог, наступним йшов розділ церковної історії (10%). Далі інтереси вже різнилися: викладачі більше запитували книги з богослов'я, а семінаристи – з гомілетики та періодичні журнали світського характеру²¹.

Ситуація з розвитком УБ інших відділень була подібною. У 1862 р. був складений каталог фонду УБ (250 назв) учнів 3-го та 4-го класів (середнього відділення) за розділами: 1) Святе Письмо; 2) Біблійна історія; 3) Патрологія; 4) Російська історія; 5) всесвітня історія; 6) філософія; 7) фізика; 8) німецька мова; 9) духовні журнали; 10) світські журнали; 11) словесність; 12) мандрівки; 13) суміш; 14) латина. Тобто класифікація книг проводилася до навчальної програми середнього відділення, але каталогом 1868 р. класифікацію ще спростили до розділів: 1) книги духовного змісту; 2) історія; 3) філософія; 4) фізика; 5) іноземні мови; 6) духовні журнали; 7) світські журнали; 8) збірники. Особливістю бібліотеки цього відділення було цілеспрямоване комплектування книг і світських журналів історичного спрямування. Наприкінці 1860-х рр. придбали «Историю государства Российского» М. Карамзіна, «Лекции по истории Западной Руси» М. Кояловича, «Исторические монографии и исследования» М. Костомарова, «Историю средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых» М. Стасюлевича, «Историю цивилизации в Европе» Ф. Гізо, систематично передплачували часописи «Отечественные записки», «Сын Отечества», «Русский архив» тощо²².

На початку 1876/77 навчального року каталог бібліотеки учнів 1-го та 2-го класів мав 252 позиції (449 томів). Книжковий фонд систематизувався таким чином: 1. Святе Письмо; 2. Морально-духовна література; 3. Всесвітня історія; 4. Російська історія; 5. Географія і мандри; 6. Словесність та історія літератури; 7. Красне письменство; 8. Мовознавство. Класифікація також відображала навчальну програму. Найменшим розділом був мовознавчий (6 томів) та Святе Письмо (16), найбільшим – художня література (171), розмір решти розділів коливався від 28 до 64 томів. Тут традиційно значну увагу приділяли придбанню творів красного письменства²³.

Поступальний розвиток УБ семінарій Російської православної церкви був обірваний правилами придбання книг, запровадженими Найсвятішим Синодом у 1872 р. В них, зокрема, зазначалося, що студенти часто-густо читають книги, які не відповідають ні їхньому віку, ні розумінню, ні цілям духовного навчання та виховання. Було наказано переглянути книги, які знаходилися в УБ, оскільки деякі пожертви могли бути прийняті без розгляду; книги, які мали бути виписані, повинні розглядатись семінарським начальством і наставниками; додаткову літературу дозволялося читати в позаурочний час; відвідання студентами приватних бібліотек мало відбуватися лише з дозволу інспектора семінарії²⁴.

Чистки фондів, які відбулися в УБ Подільської семінарії, призвели до скорочення бібліотечних збірок відділень. На 1880 р. бібліотека першого та другого класів мала 356 позицій (599 томів), третього та четвертого класів – 340 позицій (605 томів), п'ятого та шостого класів – 339 позицій (672 томи)²⁵. З того часу книги для УБ виписувалися лише «за попереднім розглядом їх на педагогічному зібранні і рекомендації зі сторони наставників, кожному по своєму предмету» і взагалі в бібліотеку не могли потрапити книги, зміст яких був невідомий начальству та вчителям²⁶. Регламентація читання дітей, які навчалися у семінарії, була підсилена розпорядженням Найсвятішого Синоду 1887 р.²⁷, яким визначався порядок функціонування УБ та каталог літератури, дозволеної для таких книгозбірень. Жорсткі вимоги залишилися й у нових «Правилах поведінки учнів Подільської духовної семінарії» 1911 р., якими, зокрема заборонялося семінаристам користуватися книгами, отриманими з інших бібліотек або привезеними з дому²⁸. Як наслідок, уніфікація фондів УБ вела до тиражування єдиного канону знань та уявлень серед православного священства імперії. Студентів не влаштовував склад бібліотечних фондів, і вони прагнули до поза семінарського читання.

Наприкінці 1870-х рр. з посиленням консервативного вектору внутрішньої політики в імперії почалися чистки літератури у бібліотеках, особливо навчальних закладів країни. Це торкнулося й Подільської православної семінарії. Її педагогічний персонал завжди підтримував інтерес дітей до читання. Серед студентів вільно поширювалися каталоги для самоосвіти, популярні серед тодішньої молоді. Вони допомагали орієнтуватися у читанні, формувати його за певними напрямками. Після чисток бібліотека семінарії залишилася без непрофільної (світської) лі-

тератури, яка не відповідала виховним завданням навчального закладу. З обмеженням доступу до ФБ, коли потрібні книги можна було отримати тільки за записками викладачів (у вільному доступі була лише російська та зарубіжна класика), змінилася загальна читацька атмосфера у закладі. Керівництво підтримувало тільки фахове читання, решту жорстко контролювалося. Каталоги самоосвіти вилучалися, з дому книги привозити заборонили, видавати книги з міської публічної бібліотеки семінаристам також перестали²⁹. За оцінкою її учня, у майбутньому відомого українського громадського діяча О. Лотоцького, семінарія стала «об'єктом спеціального піклування реакційної влади для винищення всіх ознак «крамоли»..., те винищування у великій мірі було успішне»³⁰.

Проте це не зупиняло інтерес студентів до читання, зокрема нелегального. Перші згадки про нелегальну учнівську бібліотеку у Кам'янці-Подільському відносяться до 1881 р., коли виникла народницька організація «Подільська дружина». Хоч основну частину її учасників склали гімназисти, наступного року «за чтеніє брошюр» з семінарії за навчальний рік виключили 105 семінаристів³¹.

Починаючи з останньої чверті XIX ст., нелегальна політична література стала невід'ємною складовою дозрівання певної частини подільської молоді. Гуртки самоосвіти, що створювалися в семінарії, перебували під прямим впливом тодішнього революційного руху, який не знав етнічних розмежувань. Український національний рух тільки зароджувався. Ось як згадував один з учнів Подільської семінарії: «На початку 80-х років в Подільській семінарії не було підвищеного інтересу до української літератури і до українства взагалі <...>. Всі ми, звичайно, поза уроками і взагалі офіційними виступами говорили по-українськи, тому що це була наша рідна, з дитинства звична мова, з задоволенням читали «Кобзаря» або іншу українську книжку, що випадково потрапляла до рук, але центр ваги наших духовних інтересів був не в цьому»³².

Уявлення про українську книгу формувалося на основі «етнографічної» та лубочної літератури. Не випадково В. Приходько, коли під час навчання в семінарії (1899–1905) побачивши в одного зі студентів книгу А. Свидницького «Люборацькі», був збентежений навіть мистецьким оформленням видання, бо раніше мав нагоду тримати в руках тільки «Кобзаря» та співаники. За його спогадами, наступним відкриттям для нього стала поетична антологія «Вік». «Розкішна ілюстрована обгортка, чудовий

папір, що кілька сторінок портрет українського поета і його поезії»³³, – так відкривалася для хлопця українська поезія зі сторічною історією.

Масштабні зміни в українській книжковій культурі розпочалися тільки після лібералізації громадського життя під час революційних подій 1905 р., у семінарії визрівало те культурне та духовне середовище, кращі представники якого згодом заявили про себе в українському національному русі. Попри загальноросійське православне виховання частина семінаристів прагнула зберегти українськість. З 1902 р. завдяки помічнику інспектора навчального закладу В. Чеховському, згодом С. Іваницькому, тут діяв український гурток з нелегальною учнівською бібліотекою української літератури, що містила «поезії, прозу, науково-популярні, галицькі», згодом навіть громадсько-політичні видання³⁴. Його учасники мали також можливість придбати дешеві народні видання, які поширювали, коли роз'їжджалися по селах та влаштовували прилюдні читання українською мовою³⁵.

***

Напередодні революційних подій 1917 р. загальний фонд бібліотеки Подільської православної семінарії досяг 40 тис. томів переважно російською та церковнослов'янською мовами³⁶. Це була найбільша у губерній книгозбірня. Вона хронологічно охоплювала книги, починаючи з XVI ст., широкої загальноросійської імперської та європейської географії друку³⁷. Водночас вона не була центром інтелектуального та культурного життя краю. Навіть православне духовенство вважало за потрібне у 1891 р. організувати окремі Подільську єпархіальну бібліотеку та наукову бібліотеку при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті. Студенти у бібліотечних стінах могли задовольнити лише основний фаховий інтерес, а загальнокультурні запити залишалися не реалізованими. Найсвятіший Синод, намагаючись виховати майбутніх пастирів у відповідному дусі, штучно регламентував їхнє читання, що вело врешті до перемоги в їхній свідомості клерикального світогляду. Проте семінаристи все ж прагнули у будь-який доступний для них спосіб реалізувати попит на інформацію, зокрема за рахунок нелегальної літератури.

¹ Айвазян О. Бібліотека Подільської духовної семінарії (середина XIX – початок XX ст.) // *British Journal of Science, Education and Culture*. – London : London University Press, 2014. – № 1 (5). – Vol. 2. – P. 76-80.

- ² Старенький І. О. Бібліотеки духовних навчальних закладів Подільської єпархії і їх роль у збереженні пам'яток друку і письма // Наук.пр. Кам'янець-Поділ.нац.ун-ту ім. І. Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Кам'янець-Поділ., 2013. – Вип. 3. – С. 176-181.
- ³ Ковальський М. Из подольской старины / сост. В. Сл. и Ф. Ф-ко. – СПб., 1912. – С. 34.
- ⁴ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки Подольской духовной семинарии за вторую половину учебного 1868-69 года // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1870. – №4 (оф. ч.). – С. 78.
- ⁵ Сравнительные сведения о расходе сумм на духовно-учебные заведения Подольской епархии за истекший 1896 год // ПЕВ. – 1897. – №21 (неоф. ч.). – С.509-510.
- ⁶ Журналы заседаний Епархиального съезда депутатов духовенства Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1902. – С.9.
- ⁷ [Ожертвования книг Подольской духовной семинарии] // ПЕВ. – 1868. – № 6 (оф.ч.). – С. 115-116.
- ⁸ Там само // ПЕВ. – 1869. – №13 (оф.ч.). – С.195-197.
- ⁹ Там само // ПЕВ. – 1868. – №6 (оф.ч.). – С.115-116; От правления Подольской духовной семинарии // ПЕВ. – 1869. – №13 (оф.ч.). – С.196-197; 1870. – №11 (оф.ч.). – С.293-294.
- ¹⁰ Отчет о состоянии ученической богословской библиотеки ... за 1876-77 и -78 учебные года // ПЕВ. – 1878. – № 13 (оф. ч.). – С.497.
- ¹¹ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за первую половину учебного 1868-69 года // ПЕВ. – 1869. – №5 (оф. ч.). – С. 62-63; Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за вторую половину учебного 1868-69 года // ПЕВ. – 1870. – № 4 (оф. ч.). – С. 69.
- ¹² Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за первую половину учебного 1868-69 года // ПЕВ. – 1869. – № 5 (оф. ч.). – С. 62-63.
- ¹³ Правила для ученической библиотеки Подольской духовной семинарии // ПЕВ. – 1868. – № 6 (оф.ч.). – С. 116-118.
- ¹⁴ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за вторую половину учебного 1867-68 года // ПЕВ. – 1868. – № 23 (оф.ч.). – С. 457-473.
- ¹⁵ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за вторую половину учебного 1868-69 года // ПЕВ. – 1870. – № 4 (оф. ч.). – С. 69-75.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... с первого сентября 1869 г. по 3-е февраля 1870 г. // ПЕВ. – 1870. – №13 (оф. ч.). – С. 388-390.
- ¹⁸ Отчет о состоянии ученической богословской библиотеки ... за 1876-77 и -78 учебные года // ПЕВ. – 1878. – № 13 (оф. ч.). – С. 497.

- ¹⁹ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за вторую половину учебного 1867-68 года // ПЕВ. – 1868. – № 23 (оф. ч.). – С. 457-473.
- ²⁰ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за вторую половину учебного 1868-69 года // ПЕВ. – 1870. – №4 (оф. ч.). – С. 75-78.
- ²¹ Отчет о состоянии богословской ученической библиотеки ... за вторую половину учебного 1867-68 года // ПЕВ. – 1868. – №23 (оф. ч.). – С. 457-473.
- ²² Отчет о состоянии библиотеки учеников среднего отделения Подольской духовной семинарии со времени учреждения ее по майскую треть 1868 г. // ПЕВ. – 1868. – №13 (оф. ч.). – С. 251-258.
- ²³ Отчет о состоянии библиотеки учеников младшего отделения Подольской духовной семинарии // ПЕВ. – 1878. – № 9 (оф. ч.). – С. 344-347.
- ²⁴ Правила Учебного комитета при Святейшем Синоде касательно приобретения книг в ученические библиотеки духовных семинарий и училищ, утвержденные определением Святейшего Синода от 7-19 июля 1872 года // ПЕВ. – 1873. – № 3. – С. 18-19.
- ²⁵ Отчет о состоянии библиотеки учеников Подольской духовной семинарии за 1879-80 учебный год // ПЕВ. – 1881. – № 24. – С. 290-291.
- ²⁶ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 64, оп. 1, спр. 27а, арк.47-48.
- ²⁷ О мерах к усилению наблюдения за целостью библиотек в духовных училищах: определение Святейшего Правительствующего Синода № 229 от 24 февраля - 14 марта 1887 г. // ПЕВ. – 1887. – № 17 (оф. ч.). – С. 186-189.
- ²⁸ ДАХО, ф. 64, оп. 1, спр. 63, арк. 400.
- ²⁹ Лотоцкий О. Сторінки минулого. Ч. 1. – Варшава, 1932. – С. 30.
- ³⁰ Там само. – С. 33.
- ³¹ Шипович І. [Про Шаргородське духовне училище] // Спогади про Михайла Коцюбинського. – 2-е вид., допов. – К., 1989. – С. 7-8.
- ³² Саліковський О. Из спогадів про М. М. Коцюбинського // Там само. – С. 27.
- ³³ Приходько В. Під сонцем Поділля. Ч. 1. – 4-е вид. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – С. 1-42.
- ³⁴ Там само. – С. 42.
- ³⁵ Там само. – С. 74-79.
- ³⁶ Prusiewicz A. Bibliotekina Podolu i ichekslibrisy // Exlibris. – Lwow, Krakow, 1922. – Zesz. IV. – S. 77.
- ³⁷ Синицкий Д. Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. – Каменец-Подольск, 1866. – 79 с.